

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗРОШУВАНОВОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА УКРАЇНИ

THEORETICAL BASIS OF ORGANIZATION IRRIGATED AGRICULTURE OF UKRAINE

Олександр НЕЧИПОРЕНКО,
кандидат економічних наук,
Національний науковий
центр «Інститут аграрної
економіки», Київ

Oleksandr NECHYPORENKO,
Candidate of Economic Sciences,
National Scientific Centre
«Institute of agrarian economy»,
Kyiv

Розглянуто теоретичні засади реформування вітчизняної галузі зрошуваного землеробства як економічного інституту, визнаного суспільством функціонально організованою формою колективної господарської діяльності, через яку реалізується одна із системних функцій аграрного сектору економіки держави. Запропоновано відновлення та інноваційний розвиток іригаційної галузі на основі реалізації економічних інтересів агроводокористувачів і постачальників водогосподарських послуг, побудувавши нову економічну модель управління зрошуваним землеробством на базі неоінституціональної теорії раціонального вибору. Рекомендовано удосконалити індивідуальні поведінкові стратегії споживачів спільних ресурсів (поливної води і зрошувальної інфраструктури) через вирішення проблем присвоєння, постачання і створення недержавних організацій кооперативного типу. При самоорганізації бенефіціари повинні дотриматись повного переліку теоретичних принципів проектування, щоб максимально забезпечити інституційну стійкість новостворених корпорацій без формального примусу з боку держави.

Ключові слова: зрошуване землеробство, інституціональна теорія, користувачі, спільний ресурс, економічний інтерес, індивідуальні стратегії, раціональний вибір, інституції, організації.

Theoretical bases of reforming of the domestic industry irrigated agriculture as the economic institute that is recognized by society as functionally organized form of collective economic activities by which implemented one of the system functions of the agricultural sector of the state are considered. To conduct the restoration and innovative development of irrigation industry through implementation of economic interests of agrarian water users and water management services suppliers, by building a new economic model of irrigated agriculture management on the basis of neoinstitutional theory of rational choice is proposed. To improve individual behavioral strategies of consumers of common resources (irrigation water and irrigation infrastructure) through solution of issues appropriation, delivery and

creation of non-governmental organizations of cooperative type is recommended. Beneficiaries should comply with the full list of theoretical principles of projection to maximally provide institutional stability of newly established corporations without formal enforcement by the state if they organization itself.

Key words: *irrigated agriculture, institutional theory, users, common resource, economic interest, individual strategies, rational choice, institutions, organizations.*

Постановка проблеми. Нині в середовищі експертів України сформувався думка, що відновлення ефективного зрошеного землеробства можливе на умовах політики патерналізму: ініціативи й управління процесом з боку держави без усебічного залучення раніше відсторонених від активної участі у формуванні іригаційних стратегій агротоваровиробників. Разом із тим відповідний емпіричний досвід свідчить, що «коли зовнішні експерти працюють без участі водокористувачів, вони розробляють системи із основною метою – досягнення технічної ефективності, але часто не досягають ані очікуваної технічної ефективності, ані організованості дій, необхідних для розподілу водних ресурсів на регулярній основі або для підтримки самої фізичної системи» [1, с. 121]. Основним критерієм, який використовують для оцінки продуктивності системи зрошення залучені експертами інженери-іригатори, – це технічна ефективність системи, тобто оптимальне виділення поливної води для підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Такий дещо обмежений підхід до відновлення на інноваційній основі ефективності зрошеного землеробства України не може сприяти отриманню очікуваних результатів від перетворень.

На нашу думку, ураховуючи вимоги і висновки нової інституціональної теорії, у тому числі щодо колективних дій (М. Олсон) і управління спільними ресурсами (Е. Остром), доцільно основну увагу зосередити на побудові економічної моделі управління галуззю на базі **теорії раціонального вибору**. При цьому власне зрошене землеробство слід розглядати як один із **інститутів** суспільно-економічних відносин, тобто економічний інститут – визнану суспільством, функціонально організовану форму колективної господарської діяльності, через котру реалізується системна функція аграрної економіки. Водночас, погоджуючись з О. Іншаковим і Д. Фроловим, ми розуміємо інститут як складний чинник суспільного виробництва, що є видовим комплексом взаємодії інституцій (діючих норм, правил) і організацій, що закріплюють ефективні інституції в рамках господарської системи [2], у нашому випадку – системи поливного землеробства. Унікальність цих інституцій забезпечить можливість різноманітних форм організації зрошення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом усієї історії розвитку економічної думки представники різних наукових течій і шкіл досліджували раціональну поведінку господарюючого індивіда. Теорія раціонального вибору (ТРВ) пройшла своє становлення і наукове визнання починаючи від «економічної людини» А. Сміта, через досі панівну неокласичну максимізуючу вигоди, стандартну модель раціональної поведінки, доповнену

аналізом прийняття рішень в умовах ризику (модель очікуваної користі Д. Неймана і О. Моргенштерна) та невизначеності (модель суб'єктивної очікуваної користі Л. Севіджа) до актуальних напрацювань неоінституціоналістів (Г. Саймона, О. Уільямсона та ін.), моделі динамічного ринку (Ф. Хайєка) і результатів сучасних емпіричних досліджень поведінкової економіки, виконаних критиками ортодоксального сприйняття дій індивідів (Д. Канемана, А. Тверські, Р. Талера та ін.).

До питань раціональної поведінки споживачів у своїх дослідженнях зверталися і класики української економічної думки, зокрема М. Туган-Барановський, Є. Слуцький, В. Голубничий та інші. Проблеми адаптації окремих концептів інституціональної теорії до потенційних удосконалень сучасних економічних умов, у тому числі в аграрній сфері нашої держави, досліджувалися вітчизняними вченими В. Гейцем, В. Голяном, А. Гриценком, Ю. Лопатинським, М. Маліком, О. Мороз, М. Хвесиком, О. Шпикуляком та ін. Проте теоретичні питання реформування зрошувального землеробства на інноваційній основі залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є аналіз теоретичних засад інноваційної трансформації інституціональних складових зрошувального землеробства України в контексті його відновлення та розвитку.

Виклад основного матеріалу. Майже всі відомі економічні пояснення повною мірою містять ТРВ, проте вона становить лише початкову їх частину (з погляду окремих дій). Вагоме значення для пояснення мають інституції/правила взаємодії індивідуальних агентів і конкретне рішення (певне поняття рівноваги), яке накладається на цю взаємодію або виникає з неї.

Поняття раціональності у своїх дослідженнях розглядає і засновник нової інституціональної економічної теорії Дуглас Норт [3]. Переглядаючи це поняття, започатковане класиками і вдосконалене неокласиками, він акцентує увагу на двох концептуальних проблемах: одна виникає при сприйнятті індивідом світу з його безліччю факторів і друга – при сортуванні, ранжуванні цих факторів за важливістю та визначенні оптимального вибору. Суттєвим, на нашу думку, є позиція вченого, що дія сил конкуренції приводить до виживання тих, чия поведінка є раціональною, і програшу тих, хто її не дотримується. Тому в недосконалих ринкових умовах України егоїстичний, оптимальний (раціональний) вибір, у тому числі в зрошувальному землеробстві, нині об'єктивно існуватиме. Без реалізації економічного інтересу, особистого чи/і соціально-групового, усіх користувачів як поливною водою, так й іригаційною інфраструктурою (не тільки агровиробники, а також організації, що подають ресурс від магістрального каналу до поля) досягнути позитивного результату неможливо.

Отже, відповідно до інституційної теорії, користувачі спільних ресурсів системи зрошувального землеробства, їх присвоювачі діють егоїстично та раціонально (рис.).

Інституції, що обумовлюють функціонування сучасного зрошувального землеробства України, сформувалися під впливом трьох рівнів загальних норм: перший рівень – це оперативні інституції, котрі визначають повсякденні

рішення бенефіціарів; другий – норми колективного вибору для прийняття стратегічних рішень щодо запровадження названих вище оперативних інституцій, управління спільними ресурсами або, в нашому випадку, процесом зрошення; третій – конституційні (базові) норми, що впливають на формування як колективних, так і за допомогою останніх – оперативних інституцій. Загальні, або визнані всіма норми моделюються під формальним зовнішнім примусом з боку уряду держави (централізоване регулювання використання спільних ресурсів Державним агентством водних ресурсів) та під незначним поки що впливом ринкових механізмів.

Рис. Концептуальна схема інституціональних трансформацій у зрошуваному землеробстві України (розроблено автором)

Одночасно сформувалася ситуація, коли державні й комунальні організації, використовуючи комерційні механізми, управляють спільними ресурсами, відсторонивши тих, хто, як справедливо переконує інституційна теорія, може їх успішно самостійно використовувати. Стосовно цього Дуглас Норт наголошував, що великі фірми зі значним обсягом основного капіталу можуть існувати тільки під заступництвом уряду, користуючись субсидіями і тарифним захистом та виплачуючи суспільству певну компенсацію. Таке поєднання навряд чи може сприяти ефективності виробництва [3, с. 92]. На жаль, нині подібний стан спостерігається в економіці України, у тому числі в організації зрошуваного землеробства.

Відповідно до інституційної теорії, реалізація індивідуальних стратегій з управління поливними системами суттєво ускладнюється двома класами основних проблемам користувачів. Насамперед це *присвоєння*, що в нашому випадку стосується агротоваровиробників і пов'язано з розподілом ресурсів (поливної води, або/і можливістю продуктивного користування іригаційною інфраструктурою), а також *постачання*, які зачіпають інтереси постачальників

водогосподарських послуг і пов'язані з потенціалом спільних ресурсів, зокрема об'ємами інвестування в інфраструктуру поливної системи (нарощування ресурсу). Перші не залежать, другі – залежать від часу, адже інфраструктура зношується і потребує постійної реновації та модернізації.

У системі з обмеженим доступом (саме така розглядається в цьому дослідженні), в якій чітко визначена група користувачів одночасно залежить від доступу до спільного ресурсу, отримання присвоювачами вигод (поливна вода і можливість користуватися інфраструктурою) визначається правилами, що регулюють кількість, строки, місце і технологію присвоювання, а також тим, як ці інституції контролюються і забезпечуються трансакційними витратами, котрі покривають створення або зміну інституцій і організацій [4].

Разом з тим, за визначенням М. Олсона, якщо багато людей мають спільний або колективний інтерес, одну мету, індивідуальні, неорганізовані дії (чи й ті та інші), вони не зможуть втілити спільний інтерес взагалі, або втілити його адекватно. Якщо ж присвоювачі діють щодо обмеженого спільного ресурсу незалежно, вони отримують менший загальний чистий прибуток, ніж у випадку координації своїх стратегій. Найгірше, що вони можуть взагалі зруйнувати свій спільний ресурс, причому це триватиме доти, доки вони залишатимуться неорганізованими [5].

Отже, узагальненою проблемою агроводокористувачів і водогосподарських організацій на місцевому рівні є складність організування. Необхідно змінити ситуацію, в якій присвоювачі ресурсу діють незалежно, на таку, в якій вони поведуться узгоджено заради збільшення спільного прибутку або зменшення спільної шкоди. Це не обов'язково означає лише створення організації. Організування – це процес, а організація – його результат. Організація осіб, які засновують підприємство, – лише одна із форм організування [1, с. 62]. На місцевих рівнях зрошуваних систем України процес організування доцільно завершувати створенням недержавних структур кооперативного типу: асоціацій водокористувачів (АВК) і постачальників водогосподарських послуг (ПВП). Для забезпечення організаційної стійкості й ефективності інституцій та новостворених корпорацій, згідно з Е. Остром і Д. Нортон, необхідно дотримуватися конкретних правил – принципів дизайну або проектування (див. рис.).

Якщо при самоорганізації водокористувачі не дотримуються запровадження повного переліку принципів дизайну, то досягти інституційної стійкості АВК і ПВП малоймовірно і, очевидно, доведеться використати зовнішній формальний примус з боку держави повною мірою.

Теорія передбачає виникнення проблем колективних дій, які проявляються в запровадженні (або постачанні) нових інституцій (правил), дотриманні взятих зобов'язань і дієвості взаємного моніторингу. Проте, коли присвоювачі спільного ресурсу розроблять власні робочі правила (третій принцип проектування), примусове дотримання яких мають забезпечити власне місцеві присвоювачі або підзвітні їм особи (четвертий принцип дизайну), застосовуючи при цьому градуйовані санкції (п'ятий принцип проектування), і які визначають, хто має право вилучати ресурс (перший принцип дизайну), та

ефективно обмежують діяльність присвоювачів з урахуванням місцевих умов (другий принцип проектування), то проблеми дотримуваності взятих зобов'язань і взаємного моніторингу розв'язуються комплексно й ефективно. Взаємний моніторинг забезпечить дотримання договірних зобов'язань, установлення довіри та почуття єдності, що, у свою чергу, дасть можливість успішно запроваджувати нові правила-інституції. Крім того, світова практика свідчить, що вирішення проблем колективних дій можливе за умови дотримання восьмого принципу дизайну: використання вкладених структур. Більш масштабні організаційні утворення в зрошувальних системах мають базуватися на попередньо сформованих менших корпораціях. Створений таким чином об'єднаний соціальний (людський) капітал, який за П. Хейне [6] включає знання та вміння людей, що вони набули завдяки навчанню, професійній підготовці, а також практичному досвіду і завдяки чому їх носії надають іншим людям виробничі або інші послуги, сприятиме асоціаціям водокористувачів вирішувати більш значні проблеми із складнішими інституційними механізмами.

Висновки. Неоінституціональна теорія дає можливість глибоко оцінити нинішній кризовий стан системи зрошувального землеробства України та забезпечує основу для побудови нової економічної моделі галузі. Удосконалення поведінкових стратегій агроводокористувачів та постачальників господарських послуг шляхом запровадження альтернативних інституцій (норм, правил) та їх самоорганізації в корпоративні структури нового типу активізує економічний інтерес присвоювачів спільних ресурсів до раціонального використання поливної води і зрошувальної інфраструктури, а зміна стимулів забезпечить ефективну діяльність усіх агентів трансформованої системи зрошувального землеробства. Дотримання інституціональних принципів проектування нової економічної моделі галузі на місцевому рівні упередить нарощування зовнішнього формального примусу з боку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Елінор Остром ; [пер. з англ. Т. Монтян]. – К. : Наш час, 2012. – 398 с.*
2. *Ініаков О.В. Інституція – ключ до розуміння економічних інститутів О.В. Ініаков, Д.П. Фролов // Економічна теорія. – 2011. – № 1. – С. 52–62.*
3. *Інститути, інституціональні зміни і функціонування економіки / Дуглас Н.; [пер. з англ. А.Н. Нестеренко; передмов. і наук. ред. Б.З. Мільнера]. – М. : Фонд економічної книги «Начала», 1997. – 180 с.*
4. *Фуруботн Э. Институты и экономическая теория. Достижения новой институциональной экономической теории / Э. Фуруботн, Р. Рихтер; [пер. с англ. под ред. В.С. Катькало, Н.П. Дроздовой]. – СПб. : Издат. дом Санкт-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 702 с.*
5. *Менкур О. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / Менкур О.; [пер. з англ., післямов. С. Слухая]. – К. : Лібра, 2004. – 272 с.*
6. *Хейне П. Экономический образ мышления/ Хейне П.; [пер. с англ.]. – М. : Новости, 1991. – 704 с.*

7. Саймон Г. Теория принятия решений в экономической теории и науке о поведении / Г. Саймон // Теория фирмы / под ред. В.М. Гальперина. – СПб. : Эконом. школа, 1995. – С. 54–72.

8. Уильямсон О. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа / О. Уильямсон // *TheSIS*. – 1993. – Т. 1, вып. 3. – С. 39–49.

9. Kahneman D. Experimental tests of the endowment effect and the Coase theorem / D. Kahneman, J. Knetsch, R. Thaler // *Journal of Political Economy*. – 1990. – № 98 – P. 1325–1348.

10. Tversky A. Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty // A. Tversky, D. Kahneman // *Journal of Risk and Uncertainty*. – 1992. – Vol. 5, No 4. – PP. 297–323.

REFERENCES

1. Ostrom E. *Keruvannia spil'nym. Evoliutsiia instytutsij kolektyvnoi dii* / Elinor Ostrom; [per. z anhl. T. Montian]. – K. : Nash chas, 2012. – 398 p.

2. Inshakov O.V. *Instytutsiia – kliuch do rozuminnia ekonomichnykh instytutiv* O.V. Inshakov, D.P. Frolov // *Ekonomichna teoriia*. – 2011. – № 1. – P. 52–62.

3. *Instytuty, instytutsional'ni zminy i funktsionuvannia ekonomiky* / Duhlas N.; [per. z anhl. A.N. Nesterenko; peredumova i nauk. red. B.Z. Mil'nera]. – M. : Fond ekonomichnoi knyhy «Nachala», 1997. – 180 p.

4. Furubotn Je.G. *Instituty i jekonomicheskaja teorija. Dostizhenija novoj institucional'noj jekonomicheskoy teorii*. / Je. G. Furubotn, R. Rihter ; [per. z angl. pod red. V.S. Kat'kalo, N.P. Drozdovoj]. – SPb. : Izdat. dom Sankt-Peterb. gos. un-ta, 2005. – 702 p.

5. Menkur O. *Lohika kolektyvnoi dii. Suspil'ni blaha i teoriia hrup* / Menkur O.; [per. z anhl., pisliamova S. Slukhaia]. – K. : Libra, 2004. – 272 p.

6. Hejne P. *Jekonomicheskij obraz myshlenija*/ Hejne P.; [per. s angl]. – M. : Novosti, 1991. – 704 p.

7. Sajmon G. *Teorija prinjatija reshenij v jekonomicheskoy teorii i nauke o povedenii* / G. Sajmon // *Teorija firmy* / pod red. V.M. Gal'perina. – SPb. : Jekonom. shkola, 1995. – P. 54–72.

8. Uil'jamson O. *Povedencheskie predposylki sovremennogo jekonomicheskogo analiza* / O. Uil'jamson // *TheSIS*. – 1993. – Т. 1, вып. 3. – P. 39–49.

9. Kahneman D. Experimental tests of the endowment effect and the Coase theorem. / D. Kahneman, J. Knetsch, R. Thaler // *Journal of Political Economy*. – 1990. – № 98 – P. 1325–1348.

10. Tversky A. Advances in Prospect Theory: Cumulative Representation of Uncertainty // A. Tversky, D. Kahneman // *Journal of Risk and Uncertainty*. – 1992. – Vol. 5, No 4. – PP. 297–323.